

Papp István

AZ ÜGYNÖKKÉRDÉSRŐL MÁSKÉPP?

Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk. Horváth Sándor, Libri, Budapest, 2013, 456 oldal, 4990 Ft

Van-e kiút az ügynökkérdés mocsarából? Kicsit szelídebben és pontosabban: lehet-e másképp írni erről a problémáról, mint a megfigyelési dossziékból kivonatolt elbeszélések összeállításával? Ez a kérdés foglalkoztatott, erre szerettem volna választ kapni, amikor a szakmai berkekben már nem egy esetben – a borító alapján – „Macis könyvnek” becézett tanulmánykötet olvasásába fogtam. A mű alcíme – *Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés* – azzal kecsegtetett, hogy rá lehet lépni arra az ösvényre, amely kivezet a politikai motivációjú, vég nélküli moralizálás útvesztőjéből. Horváth Sándor szerkesztő láthatóan igen tudatosan a történeti beszédmód megújításának, s ezzel közvetve az ügynökkérdéssel kapcsolatos közéleti vélekedés megváltoztatásának szándékával állította össze a kötetet. Ebbéli törekvése feltétlenül elismerésre méltó, még ha nem is tudta sikerre vinni minden vonatkozásban. A könyv inkább valamiféle számvetés, mérlegkészítés az ügynökkérdés kutatásának jelen állásáról. A tanulmánykötetben minden komoly irányzat, megközelítés, intézmény képviselője helyet és szót kapott, hogy előadja a maga szempontjait.

A kissé eklektikus válogatás négy nagyobb egységre tagolódik: a Horváth Sándor által írt, kiemelten fontos bevezető tanulmányra, egy fogalomtörténeti fejezetre, a kollaboráció kérdéskörét tárgyaló részre, végül pedig hagyományos ügynöktörténeteket és társadalomtörténeti alapvetésű tanulmányokat egyaránt magában foglaló szerkezeti egységre. A kötet szerzője elve, kulcsfogalma az előzetes erőfeszítések dacára mégis az ügynök, nem pedig a kollaboráció lett. A fogalomhasználat megújítására és a reprezentatív áttekintésre irányuló célok keresztezték egymást: egy vékonyabb, kevesebb szerzőt összefogó munka egységesebb arculatot kölcsönzött volna a kötetnek. A 20 tanulmány részletes ismertetése és kritikája nem indokolt – és nem is célravezető. Elsősorban azokat az írásokat választottam ki, amelyek példát mutatnak, hogyan lehet új utakra terelni, erős tespedtségéből kizökkenteni a honi ügynökkérdés történetírói feldolgozását.

Horváth Sándor bevezető tanulmányában két fontos állítást tett. Egyrészt szembeállította egymással az 1989-ért, tágabban a kelet-európai rendszerváltások értelmezéséért folytatott hivatalos politikai beszédmódot és a mindennapi családi emlékezetet. Meggyőző érvei szerint különböző országok politikai elitjei a mai napig érdekeltek az ügynökkérdés és a politikai rendőrség történetének kiemelt tárgyalásában, a kommunista rendszer legfőbb szimbólumává avatásában. Ez a megközelítés óhatatlanul a tettesek-áldozatok, bűnösök-ártatlanok felosztásnak ágyaz meg, rendkívül hasznossá és népszerűvé téve a különféle totalitárius elbeszéléseket. Ám korántsem a hatalmi elit egyoldalú döntéséről van szó, sokkal szélesebb konszenzus húzódik az ügynökkérdés népszerűsége

mögött: „Az ellenállókra és áldozatokra építő elbeszélésmód azonban nem csupán a szavazatokért harcoló politikusoknak és az őket kiszolgáló történészeknek volt megfelelő, hanem a rendszert átélő családok számára is lehetővé tette, hogy átformálják saját múltjukról szóló elbeszéléseiket” (13).

A történetírás igazodott ehhez a megközelítéshez, s az esetek zömében nem úgy tekintett a korszak állambiztonsági irataira, mint az egyéb hatalmi szervek (párttestületek, minisztériumok, tanácsok, állami vállalatok) dokumentumaira, hanem mint olyan forrásokra, amelyek segítségével megrajzolható az erkölcsileg jók és rosszak köre.

Hogyan oldható fel ez a dilemma? Horváth a meglévő fogalmak helyett egy újabb, a kollaboráció, pontosabban a „mindennapi kollaboráció” alkalmazását javasolja, amely véleménye szerint sokkal szemléletesebben és pontosabban, az erkölcsi distinkció ki- kapcsolásával tudja értelmezni az egyén viselkedését a diktatúra mindennapjaiban. Úgy véli, hogy ezáltal lehetséges az állambiztonsági források újraértelmezése is: „Hiszen a hálózatot személyes döntéseikkel is befolyásoló emberek működtették, akárcsak a pártot. Azoknak a mindennapos szituációknak a vizsgálata, amikor legitimálták a rendszert és/vagy szemben álltak vele, többnyire még várat magára, a hatalom bármely szintjéről legyen is szó” (26). Egyrészt maximálisan egyetérthetünk e megközelítéssel, hiszen így élethelyzetek sokfélesége tárható fel, ismerhető meg, amelyek nem feleltethetők meg a bűnös–áldozat szerepek egyikének sem. Másrészt nem vagyok meggyőződve arról, hogy a kollaboráció fogalma nem ugyanannyira terhelt erkölcsi értelemben, sőt nem a felelősség szélesebb és kissé parttalan szétterítésére nyújt lehetőséget, mint az ügynökkérdés eddigi tárgyalási módja. A hatalommal való kollaborálás, legalábbis Magyarországon erkölcsileg eléggé megvetett dolog, s ezen az értékítéleten bajosan lehet változtatni egyszeri elhatározással. Vagyis a kijelölt kutatási irány mindenképpen termékeny, de a fogalom- használaton még érdemes gondolkodni. Nem vagyok benne biztos, hogy a kollaboráció fogja felváltani az besűgő/ügynök/spicli megközelítést.

Gyáni Gábor és Rainer M. János izgalmas fogalomtörténeti tanulmányai mellett leginkább Takács Tibor friss kutatási eredményeit összefoglaló tanulmánya illeszkedik a bevezető írásban felvázolt gondolatokhoz. Takács is határozottan szembefordul a totalitárius paradigmával, többször leszögezi, hogy ezen irányzat moralizáló, határozott értékítéleteket a társadalom egészére és az egyénekre is kivetítő szemlélete tudományos szempontból zsákutca. A fő gondot abban látja, hogy az ügynökjelentéseket és állambiztonsági iratokat elemző történészek episztemológiai kérdésfeltevés nélkül vágtak bele vizsgálataikba. Sok esetben nem történt más, csak újraosztották a szerepeket: az 1989 előtti ellenforradalmárokból forradalmárok, a rendszer által megfigyeltekből, vizsgálat alá vont személyekből automatikusan hősök lettek. A kutatók nem reflektáltak az iratok valóságtartalmára, keletkezési körülményeikre, egyszerűen kész tényként fogadták el az abban leírtakat, főként a jelentések alanyaira vonatkozóan. Holott, állítja Takács Tibor, az állambiztonsági iratok, ezen belül az ügynökjelentések elsősorban az állambiztonság szemléletéről, elvárásairól, taktikájáról, az ügynök ehhez való alkalmazkodásáról adnak kézzelfogható információkat, nem pedig a megfigyelt személyek életéről. Tanulmányában két példát is hoz arra vonatkozóan, hogyan lehet másként olvasni a politikai

rendőrség iratait. Elsőként a különböző időpontokban keletkezett hálózati statisztikákat elemzi, amelyek az ügynökök szociális származás szerinti megoszlását mutatják. Egyrészt kimutatja, hogy 1957-ben mennyire bajosan és bizonytalanul lehet valakit arisztokrata vagy nagykereskedő származásúként jellemezni. Vagyis ezeket a számokat nem lehet úgy felfogni, mintha egzakt szociológiai kategóriák lennének, sokkal inkább az állambiztonság társadalomképéről tájékoztatnak. Ezek után idézi az 1970-es évek elején keletkezett hasonló statisztikákat, amikor a származás helyett a nyelvtudás és az iskolázottság került előtérbe. A folyamat hű képet ad a politikai rendőrség szemléletének átalakulásáról: a szigorúan osztályharcos elhárítás lassú professzionalizálódásáról. Ugyancsak izgalmas Takács „Dalos” fedőnevű ügynökről szóló elemzése, amikor arra jut, hogy az ügynök jelentését valószínűleg tartótisztje írhatta, aki egy, a Magyar Ifjúság című lapban megjelent cikket vehetett alapul. Ezeket a történeteket végképp lehetetlen a bűnös–áldozat tengely mentén értelmezni.

Könyv második fejezetében a külföldi példákat áttekintő tanulmányokat olvashatunk, melyek közül K. Horváth Zsolt és Slachta Krisztina írásai szolgálnak magvas gondolatokkal. Az előbbi a kollaboráció fogalmának szülőhazáját, a Vichy-Franciaország esetét, és ennek utólagos feldolgozását, értelmezését veszi nagyító alá. Pompásan érzékelteti, milyen szoros szimbiózisban élt egymással a politika, a történettudomány és a kortársi emlékezet. Mindez azért fontos, mert kiderülhet az eddig is nyilvánvaló tétel: nem csupán a posztoszocialista országok küzdenek a múlt feldolgozásának nyomasztó terhével, hanem az olyan stabil demokráciák is, mint az V. Köztársaság. K. Horváth a folyamat sikerességének három, egyaránt fontos tényezőjét határozta meg: „1. társadalmi nyomóerő, presszió, vagyis a társadalmi emlékezet nyilvánosságban megfogalmazódó igénye, 2. az állami szféra jogi, közigazgatási, rugalmassága, illetve a közvetlen politikai befolyás, manipuláció távol tartása. Ugyanakkor: 3. jól felkészült professzionális kutató gárda is szükségeltetik, amely a feltárás és az értelmezés munkáját a társadalmi közeg számára felkínálja” (161). Slachta Krisztina pedig a kicsit bezzeg-országként számon tartott német, sőt inkább keletnémet múltfeldolgozást, a Stasi örökségével való szembenézést értékeli, alaposan bemutatva az erre hivatott intézményrendszert. Tanulmányát rendkívül megfontolandó, az egész folyamat, a „nemzeti házi feladat” erőltettségére kristálytiszta rámutató kérdésekkel zárja: „Amennyiben a múltat ily módon feldolgoztuk, vajon az végül feloldódik, vagy akár megszűnik létezni is? Hová vezet vajon ez a feladatteljesítés-szerű múltfeldolgozás? Hiszen ha egy olyan folyamatról beszélünk, amelynek kezdete és fázisai vannak, akkor egyszer a végső, vagyis befejező és lezáró fázishoz is el kell jutni a társadalomnak” (182). Ehhez nyilvánvalóan sohasem jutunk el, hiszen az a történetírás végét jelentené, felelhetünk a kérdésre. Az újabb és újabb generációk törvényszerűen újból és újból fel fogják tenni az őket érdeklő kérdéseket, legfeljebb a napi politikai küzdelmekből kerülhet ki a II. világháború és a kommunista diktatúra időszaka, amikor már nem remélhető tőlük szavazatok szerzése.

A kötet utolsó nagy fejezetében új megközelítési módokkal találkozhatunk Müller Rolfnak a politikai rendőrség fotóit vagy Tabajdi Gábornak az állambiztonsági munka tereit feltérképező írásaiban. Figyelmet érdemel Novák Csaba Zoltán Pálfi Géza refor-

mátus lelkes ügyéről szóló tanulmánya, amely szintén a kollaboráció fogalmával dolgozik, s ezzel igazodik az eredeti szerkesztői szándékokhoz. Szerzője megpróbálja a Securitativál való együttműködés különböző szintjeit elhatárolni, bizonyos mértékig tipizálni a kollaboráció eseteit.

Érdekes témát választott Standeisky Éva, aki Sándor András történetét kívánta elmondani. Manapság a feledés homályába merült író életútja azért nagyon lényeges, mert segíthet értelmezni azt a rejtett konfliktust, amely kétségkívül áthatotta a magyar kommunista párt történetét. A párton, sőt a mozgalmon belül lappangó, és bizonyos esetekben felszínre törő, leegyszerűsítve népi és urbánus kommunisták közötti feszültség feldolgozása cseppet sem könnyű vállalkozás. Nagyon komoly előtanulmányokat és fogalmi tisztaságot kívánó történetírói feladat. Ezért is sajnálhatjuk, hogy Standeisky Éva nélkülözte azokat az elméleti megfontolásokat, amelyeket akár a bevezető szöveg, akár Gyarmati György az állambiztonsági iratok önmagukban, más források bevonása nélkül való vizsgálatától óvó eszmefuttatása tartalmazott. Tanulmányának legnagyobb hibája esszenciális megközelítésében rejlik: számára egyetlen érvényes olvasata van a zsidóság fogalmának, s ez komoly tévutakra viszi. Kizárólag ügynöki jelentései, periratai, illetve kései publicisztikái alapján próbálja meg bizonyítani, hogy Sándor András miért tartozott zsidó származása ellenére a hol nemzeti kommunistának, hol népi-nemzetinek, hol radikális népnemzetinek nevezett „vonalhoz”. Az utóbbi kifejezés pontos leírása hiányzik, de éppen azért, mert a fogalom körvonalai bizonytalanok, szüksége lett volna szilárd és szabatos definícióra. Sajnos a szerző nincs tisztában az állambiztonsági fogalmakkal, álnévről ír fedőnév helyett, ami igen nagy különbség, és gond nélkül átvész a politikai rendőrség szótárából olyan kifejezéseket, mint „zavaros világlátású lumpenelemek”. Ez utóbbi leíró kategóriaként eléggé problematikus.

A szöveg írójának pongyolasága és sorokból kiolvasható emocionális telítettség miatt eltúlozza annak a feszültségnek a jelentőségét, amelyet Sándor András példáján kíván szemléltetni. A szakirodalom állításai szerint legalább öt-hat komoly törésvonal húzódott a Magyar Szocialista Munkáspárton belül: a reformerek és ortodoxok, nagyimrések és kádáristák, régi munkásmozgalmi káderek és újonc technokraták, az ipari és agrárlobbi tagjai, az egyes nagyvállalatok vagy megyék befolyásos harcosai nem egyszer ádáz csatákat vívtak egymással. Ezen erőcsoportok mellett, sőt részben ezekkel összefonódva valóban létezett az antiszemita és az antiszemitizmust elítélők közötti szakadék, amelyet „elfedett a Párt iránti hűség, a mindenkor pártvonal vak követése” (339). Ha viszont ennyire nehezen kitapintható, akkor meglétének bizonyításához sokkal alaposabb kutatásokra lett volna szükség, mint egyetlen ügynök jelentéseinek halmaza. A hagyományos politikatörténeti megközelítés ebben az esetben nem elegendő. A mentalitástörténet, a pszichohistória finom eszköztára segítségével írható le az a valós konfliktus, amelyet Standeisky Éva helyesen érzékel, de nem bizonyít kellő alaposággal. Sándor András Aczél Györgyről alkotott véleményét kivetíteni az MSZMP egészére roppant merész következtetés. Standeisky tanulmánya összességében arra lehet példa, hogyan nem szabad állambiztonsági forrásokat, ügynökjelentéseket önmagukban, szűken értelmezve, az ügynök életútjának alapos ismerete nélkül elemezni.

Az ügynök arcai című tanulmánykötet a benne szereplő öt-hat igen fontos tanulmány miatt feltétlenül érdemes a szélesebb közönség érdeklődésére is. Nem annyira a hagyományos történetek újabb változatainak megismerése, hanem a szokatlan fogalomhasználatból és a merész kérdésfeltevésekből adódó szellemi izgalom miatt. Minden esetlegessége dacára a kötet valóban jelzi, merre van az ügynökkérdés ingoványából kivezető út.

